

dr hab. Jerzy Ilkosz
ul. Nulla 36/2
51-677 Wrocław
ilkosz@ma.wroc.pl

Wrocław, 28.07.2024

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr. Reinera Sachsa

pod tytułem

Leksykon Artystów Śląska, powiat zielonogórski tom 1, miasto Zielona Góra tom 2

opracowanej na Wydziale Architektury
pod kierunkiem dr hab. inż. arch. Piotra Gerbera

Przedmiotem recenzji jest ocena, czy przedstawiona praca doktorska spełnia wymagania Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2022 r. poz.574 z późn. zm.). Zgodnie z art. 187 tej ustawy rozprawa doktorska „prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie albo dyscyplinach oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej lub artystycznej” oraz powinna stanowić „oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych (...) albo oryginalne dokonanie artystyczne”.

I. Podstawy opracowania:

1. Zlecenie Przewodniczącego Rady Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Śląskiej, Prof. dr hab. inż. arch. Małgorzaty Chorowskiej na opracowanie recenzji pracy doktorskiej.
2. Egzemplarz pracy doktorskiej.
3. Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. z 2022 r. poz.574 z późn. zm.).
4. Regulamin nadawania stopni naukowych na Politechnice Wrocławskiej, przyjęty uchwałą nr 121/10/2020-2024 z dnia 20 maja 2021 roku, z późniejszymi zmianami.

Recenzja

1. Konstrukcja i zawartość opracowania

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska Pana mgr. Reinera Sachsa pod tytułem: „Leksykon Artystów Śląska, powiat zielonogórski tom 1, miasto Zielona Góra tom 2” to dwutomowy leksykon wydany w 2018 roku przez wydawnictwo ATUT i w 2021 roku przez wydawnictwo VIA NOVA: tom I liczący 63 strony i tom II liczący 431 strony. Oba tomy wydane w znakomitej szacie graficznej i bogato ilustrowane.

Praca mgr. Reinera Sachsa została oparta w zasadniczej mierze na wieloletnich badaniach źródłowych autora niniejszej rozprawy, który od ponad czterdziestu lat penetruje wszelkie dostępne materiały archiwalne dotyczące artystów działających na Śląsku, od czasów wczesnego średniowiecza po wiek XX.

Niewątpliwie zamierzeniem Autora było opracowanie śląskiego odpowiednika słynnego leksykonu - „Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart” - słownika zwanego w skrócie „Thieme-Becker”, wziętego od nazwisk twórców - Ulricha Thieme i Felixa Beckera wydawanego od 1907 do 1950 roku, o łącznej objętości 37 tomów. Wzorem dla pracy Rainera Sachsa był również leksykon „Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts” redagowany przez Hansa Vollmera, wydany w sześciu tomach w latach 1953-1962. Leksykon ten stanowił kontynuację poprzednika i obejmował noty o artystach współczesnych (leksykon Thieme-Beckera dotyczył jedynie artystów urodzonych przed rokiem 1870). Wreszcie wzorem dla Autora dysertacji był współczesny leksykon „Allgemeines Künstler-Lexikon”, red. Günter Meißner, Andreas Beyer, Bénédicte Savoy, Wolf Tegethoff wydawany od 1992 roku do 2023, obejmujący 119 tomów oraz dodatkowe tomy indeksów i rejestrów.

W przypadku Autora dysertacji należy uznać jego pracę za twórcze rozwinięcie klasycznej idei leksykonu artystów i przystosowanie go do warunków lokalnych, czyli terenu Śląska. Przedstawiona do recenzji praca jest częścią wielkiego projektu pt. „Leksykon śląskich artystów plastyków i twórców rzemiosła artystycznego”, który jest opracowywany przez Rainera Sachsa w odniesieniu do poszczególnych powiatów, do roku 2021, czyli wydania II tomu.

Wspomniane wyżej leksykony i zawarte w nich poszczególne hasła były opracowywane przez setki autorów z całego świata i redagowane przez przytoczonych wyżej autorów. Rainer Sachs jest autorem haseł wszystkich odnośnie artystów działających od średniowiecza do niemal połowy XX wieku. Pozostałe hasła dotyczące artystów działających po II wojnie światowej opracowali współautorzy: tom 1 - Berthold Kandor, tom II - Dorota Błaszczyk, Joanna Gacek, Bertold Kandor i Urszula Ososko.

Dysertacja zawiera w każdym tomie 11 rozdziałów:

- I. Podziękowania (t. I, s. 7, t. II, s. 7),
- II. Wstęp do serii wydawniczej (t. I, s. 9-14, t. II, s. 9-15),
- III. Wstęp do tomu (t. I, s. 15-19, t. II, s. 17-23),
- IV. Wykaz skrótów (t. I, s. 21-49, t. II, s. 314),

- V. Biogramy [zasadnicza część leksykonu] (t. I, s. 7, t. II, s. 7),
- VI. Spis źródeł (t. I, s. 51-52, t. II, s. 315-318),
- VII. Bibliografia (t. I, s. 53-54, t. II, s. 319-335),
- VIII. Indeks artystów plastyków i twórców rzemiosła artystycznego (t. I, s. 55-56, t. II, s. 337-347),
- IX. Indeks ważniejszych osób (t. I, s. 57, t. II, s. 349-354),
- X. Indeks nazw geograficznych (t. I, s. 59-60, t. II, s. 355-364),
- XI. Indeks rzeczowy (t. I, s. 61-63, t. II, s. 365-431).

W **rozdziale I** autorzy złożyli podziękowania wszystkim osobom i instytucjom (archiwa, muzea, urzędy) które przyczyniły się do powstania i publikacji leksykonu.

W **rozdziale II** Rainer Sachs zaprezentował zasady konstrukcji leksykonu, podstawy metodologiczne, stan badań na tle historycznym oraz problemy badawcze wynikające z dziejów Śląska i jego położenia geograficznego. Autor zwrócił uwagę na doniosłe znaczenie Śląska położonego na styku trzech kultur: polskiej, czeskiej i niemieckiej. Podkreślił, że region ten był predestynowany *do roli istotnego przekaznika nowych prądów w sztuce europejskiej*. Dalej, podkreślił istotne znaczenie dla badań śląskoznawczych inwentaryzacji zabytków z lat 1886-1903 autorstwa Hansa Lutscha oraz syntetyczne opracowanie malarstwa śląskiego z 1882 roku Alvina Schultza. Dodał, że późniejsze prace, takie jak Ernesta Hintzego dotyczące złotnictwa i ludwisarstwa nie nakreśliły całościowego obrazu tych gatunków sztuki i rzemiosła. Należy przyznać Autorowi, że ma całkowitą rację w tym względzie, gdyż również po II wojnie światowej nie opracowano całościowej syntezy sztuki na Śląsku. Wynika to ze skromnych badań źródłowych i kwerend archiwalnych dotyczących przede wszystkim samych artystów. W wielu wypadkach nie znamy nazwisk twórców, mniej lub bardziej wybitnych, dzieł sztuki śląskiej. Dlatego podjęcie przez Autora badań podstawowych opartych na materiałach archiwalnych należy uznać za niezwykle istotne dla kolejnych pokoleń badaczy sztuki śląskiej. Przykład leksykonu, opublikowanego dla jednego regionu, czyli powiatu zielonogórskiego i miasta Zielonej Góry, potwierdza duże znaczenie pracy Rainera Sachsa dla badań w zakresie historii sztuki, architektury i rzemiosła artystycznego tego regionu, a szerzej całego Śląska.

W dalszej części rozdziału Autor opisał metodę badawczą opartą na analizie źródeł, podkreślając, że podczas badań, które trwały ponad czterdzieści lat, przejrzał 20 tysięcy jednostek archiwalnych we wszystkich dolnośląskich archiwach państwowych oraz we wrocławskim Archiwum Archidiecezjalnym, a także ponad 2000 ksiąg metrykalnych urzędów stanu cywilnego. Stanowi to 30% całego zasobu metrykalnego. Autor zdaje sobie sprawę z wielkości zadania i możliwości jego realizacji, ze zróżnicowanego materiału źródłowego, dostępności do zasobów archiwalnych i z faktu że *do żadnego obszaru lub okresu czasu nie przebadano wszystkich źródeł*. Stan dotychczasowego opracowania not biograficznych artystów z całego obszaru Śląska zilustrował za pomocą diagramu i na mapie Śląska umieszczonej na końcu książki, w których wskazał ilość przebadanych źródeł na osi czasu od 1200 do 1925 roku.

Autor przyjął jako zakres terytorialny granice Śląska, które przed 1 października 1938 roku należały do pruskiej prowincji śląskiej oraz tereny międzywojennego województwa śląskiego. Praktycznie zakres terytorialny obejmuje obecne

województwa: dolnośląskie, opolskie, część województwa katowickiego i część województwa zielonogórskiego. Należy zaznaczyć, że zagadnienie terytorium Śląska podlegało wielokrotnie dyskusjom podejmowanym w opracowaniach syntetycznych historii tego regionu. Problematyczny był status części historycznego Śląska leżącego w Czechach, czy też jak należy traktować przynależność do Śląska, np. hrabstwa kłodzkiego czy części Łużyc. Przyjęty w badaniach Rainera Sachsa zakres terytorialny prowincji wydaje się logiczny i celowy. Być może należałoby włączyć w jego granice także miasto Görlitz, jako ostatnią enklawę śląską na terenach obecnych Niemiec, które było bardzo silnie związane z kulturą Śląska w XIX i XX wieku.

Jako kryterium wpisania haseł do leksykonu, przyjęto uwzględnienie tych osób, które mieszkały na Śląsku na stałe i parały się twórczością artystyczną i rzemieślniczą, zarówno zawodowo jak i amatorsko. Nie uwzględniono artystów, którzy wprawdzie urodzili się na Śląsku, ale opuścili tę prowincję oraz pozostałych, którzy przebywali na tym terenie czasowo.

Przyjęto zasadę metodologiczną, że hasła dotyczące osób, które działały na Śląsku do II wojny światowej, opracowano na podstawie źródeł archiwalnych monografii, natomiast biogramy osób, czynnych po II wojnie światowej przygotowano na podstawie tych samych metod, uzupełniając je wywiadami z artystami.

W dalszej części rozdziału Autor odniósł się do pisowni nazwisk oraz nazw geograficznych w czterech dołączonych indeksach.

W **rozdziale III** – potraktowanym jako wstęp do opublikowanego tomu Autor przedstawił krótki zarys historii i zaplecza kulturowego terenu, którego dotyczy leksykon. W tomie I poświęconym powiatowi zielonogórskiemu zaznaczył, że leksykon nie obejmuje całego obszaru powiatu, gdyż pewne miejscowości historycznie przynależały do Nowej Marchii, więc zgodnie z założeniami przyjętymi dla projektu badawczego, nie wchodzi one w granice Śląska.

Opracowanie obejmuje w zasadzie trzy jednostki osadnicze: Czerwińsk, Otyń i Zabór. Z tego powodu można zadać pytanie, czy nie należało połączyć tego opracowania z tomem II i całość opisać jako powiat zielonogórski i miasto Zielona Góra. Wystarczyło we wstępie wyjaśnić konieczność rozszerzenia badań o te miejscowości, które wykraczają poza obszar opracowania. Oczywiście jest to uwaga redakcyjna, która nie umniejsza walorów pracy Autora, który podjął decyzję o podziale leksykonu. Ma to swoje zalety, gdyż trzy miejscowości w obrębie powiatu zielonogórskiego są wyraźnie wydzielone, dzięki czemu odbiorca ma łatwiejszy dostęp do wyszukiwanych haseł.

W drugim tomie leksykonu Autor nakreślił genezę i historię miasta Zielona Góra, przytaczając pierwszą wzmiankę, która pojawiła się w dokumentach z 1302 roku. Podał newralgiczne etapy w rozwoju i stagnacji miasta, podając liczbę ludności w ważnych okresach historycznych. Omówił również uwarunkowania gospodarcze i społeczne, które wpłynęły na rozwój kulturalny miasta. Podkreślił wagę dominacji dwóch branż, które miały decydujący wpływ na życie gospodarcze miasta, mianowicie sukiennictwo i winiarstwo, którego tradycja do dzisiaj jest wizytówką Zielonej Góry. Ciekawe jest również zestawienie statystyczne w formie diagramów dotyczące: liczby ludności miasta w okresie od 1625 do 2000 roku, udziału poszczególnych twórców w życiu artystycznym, pochodzenia artystów czynnych do 1945 roku, w ujęciu

procentowym. Wynika z nich, że miejscem urodzenia dla 40% osób była Zielona Góra, pozostali napływali z innych regionów. Autor podał także liczbę artystów w poszczególnych latach, od roku 1550 do 2000.

W omawianym opracowaniu dużo miejsca zajmuje cenne, syntetyczne omówienie życia artystycznego po 1945 roku, z podaniem głównych instytucji i stowarzyszeń animujących kulturę miasta, takich jak: Związek Artystów Plastyków, galerii wystawienniczych (np. Biura Wystaw Artystycznych), ugrupowań artystycznych, ważniejszych wystaw takich jak: I Ogólnopolska Wystawy Plastyki i Symposium „Zielonego Grona” z 1963 roku, które było bardzo ważnym impulsem dla sztuk plastycznych w Polsce. Autor podkreślił istotną rolę w kształtowaniu miejscowej kultury, takich placówek jak: muzeum, uczelnie, szkoły i teatr. Zaakcentował też rolę stowarzyszeń związanych z artystycznym ruchem amatorskim.

Rozdział V – obejmuje główny tekst leksykonu. Hasła artystów i rzemieślników do roku 1945 zostały opracowane przez Rainera Sachsa, natomiast hasła artystów działających po 1945 przez współpracowników Autora. Na każde hasło składają się następujące informacje: nazwisko artysty wraz z odmianą, związaną z jego używaniem, imię, daty urodzenia i śmierci, nazwiska i imiona małżonków oraz dzieci pochodzących z tych związków, również z datami urodzenia i śmierci, w wielu wypadkach podani są także rodzice oraz krewni. Związki rodzinne odgrywają ważną rolę w podejmowanych przez badaczy analizach twórczości artystów, gdyż niekiedy można prześledzić zaskakujące konotacje artystyczne i powiązania z warsztatami twórczymi, szczególnie pośród twórców czynnych we wcześniejszych epokach. Następnie Autor omówił działalność artysty i jego powiązania z innymi twórcami. Dalej wymienił dzieła istniejące oraz przypisywane wraz z ich lokalizacją, często ilustrując te wiadomości fotografiami archiwalnymi lub współczesnymi. W wielu wypadkach uzupełnił dane o ilustracje sygnatur, co będzie niezwykle pomocne dla badaczy sztuki oraz inwentaryzatorów zabytków. Do każdego hasła dołączona jest literatura dotycząca twórcy oraz źródła, w których znaleziono potrzebne informacje. Analizując poszczególne hasła można stwierdzić, że przy wielu nazwiskach pojawiają się jedynie źródła archiwalne, co świadczy o tym, że dany twórca był dotąd nieznanym i tylko dzięki „mrówczej” pracy Rainera Sachsa, została poszerzona wiedza o często nieznanym dzieła i twórców lub można zweryfikować dotychczas błędne atrybucje.

Jeszcze dokładniejsze są hasła dotyczące artystów współczesnych, gdzie obok wyżej wymienionych informacji podane są wystawy, w których brali udział, katalogi wystaw, miejsca kształcenia, czy też przebieg pracy zawodowej, szczególnie w przypadku artystów amatorów.

Należy stwierdzić, że hasła zostały opracowane według najlepszych schematów zastosowanych we wspomnianych wyżej słownikach: Thieme–Beckera, czy współczesnego „Allgemeines Künstler-Lexikon”. Jednak największą wartością leksykonu Rainera Sachsa jest to, że podaje w większości twórców, którzy nie są wymienieni w tych uniwersalnych opracowaniach, a ponadto nie byli znani badaczom sztuki, polskiej i niemieckiej.

Rozdział VI – W rozdziale tym Autor podał wykaz źródeł, które stanowią indeks do hasła. Wykaz ten świadczy o wielkiej pracy jaką wykonał Autor, który spenetrował dziesiątki akt metrykalnych i archiwów poszczególnych parafii rzymsko-katolickich i ewangelickich na Śląsku oraz Urzędów Stanu Cywilnego we Koźuchowie, Wrocławiu Zielonej Górze.

Rozdział VII – zawiera bibliografię podzieloną na dwie części: artykuły i książki oraz gazety i czasopisma. Bibliografia jest ułożona klasycznie w układzie alfabetycznym

Rozdział VIII – pierwszy indeks leksykonu dotyczący twórców, w którym umieszczono zarówno tych artystów, którzy posiadają własne hasło w leksykonie jak również tych, którzy są wzmiankowani w tekście hasła. Indeks podzielony jest według dziedzin twórczości artystycznej, a w ich ramach alfabetycznie. Autor wydzielił następujące dziedziny twórczości: architekci, artyści szkła, artyści tekstylni, budowniczowie instrumentów muzycznych, budowniczowie organów, ceramicy, fotografowie, graficy, grawerzy i szlifierze szkła i kamieni, kartownicy, konwisarze, kowale artyści, lutnicy, malarze, metaloplastycy, miecznicy, mosiężnicy, plastycy ceramiczni, rusznikarze i szyftarze, rzeźbiarze i kamieniarze, stolarze, sztukatorzy, twórcy rzemiosła artystycznego, złotnicy i jubilerzy. Należy podkreślić, że nazwiska twórców, którzy są jedynie wzmiankowani zawsze posiadają daty urodzin lub śmierci, co świadczy o dodatkowej, jakże cennej pracy.

Rozdział IX – Indeks ważniejszych osób, który dość rzadko występuje w tego typu opracowaniach. Wydaje się jednak, że w tym wypadku jest on uzasadniony ze względu na lokalny i regionalny kontekst. Przyjęto w nim układ alfabetyczny.

Rozdział X – Indeks nazw geograficznych został ułożony alfabetycznie, został uzupełniony o konkordancję nazw niemieckich. Niewątpliwie ułatwi on badaczom ich identyfikację.

Rozdział XI – Ostatnim skorowidzem jest indeks rzeczowy w układzie alfabetycznym. Wydaje się, że w następnych wydaniach można byłoby dodać spis ilustracji z podaniem źródeł.

2. Uzasadnienie podjęcia tematu i problemu badawczego

Rainer Sachs podjął badania, które do tej pory nie były przez nikogo przeprowadzone. Opracowanie leksykonu artystów, praktycznie jednoosobowo, z niewielką grupą współpracowników jest przedsięwzięciem, które zazwyczaj realizują wielkie zespoły przy wsparciu poważnych instytucji z dużym zapleczem finansowym i logistycznym. Już choćby z tego powodu praca Autora jest nie do przecenienia. R. Sachs stworzył kompendium źródłowe, które będzie wykorzystywane przez kolejne pokolenia badaczy: historyków sztuki, historyków architektury, konserwatorów i miłośników sztuki. Leksykon ma również ogromne znaczenie dla lokalnych społeczności. Uwzględnienie w nim twórców współczesnych pozwoli w przyszłości na udokumentowane opracowanie życia artystycznego miasta.

Właściwym uzasadnieniem podjęcia tematu były:

- unikalna wartość kulturowa nieznanych dotychczas twórców, począwszy od średniowiecza po czasy współczesne,
- niekompletność stanu wiedzy na temat działalności artystów z terenu powiatu i miasta Zielona Góra,
- sporządzenie wykazu dzieł artystów prezentowanych w leksykonie,
- pilna potrzeba edukacji powszechnej, zarówno na temat życia artystycznego w regionie, jak i udokumentowania działalności artystycznej,
- stworzenie pierwszego w historii tego typu leksykonu dotyczącego całego regionu Śląska,
- wiedza na temat uwarunkowań kulturowych i historycznych dla działalności artystycznej na terenie Zielonej Góry,
- opracowanie metodologii na rzecz leksykonu artystów Śląska, przy adaptacji innych tego typu dzieł w odniesieniu do lokalnej sytuacji.

3. Uwagi szczegółowe

Pan mgr Rainer Sachs znakomicie udowodnił swą dysertacją, że posiada właściwy warsztat badacza interdyscyplinarnego, zarówno w zakresie historii, archiwistyki, historii sztuki i architektury. Tego rodzaju predyspozycje były niezbędne przy opracowaniu leksykonu. Autor ujął zakres zagadnienia we właściwy sposób. Na szczególną uwagę zasługują metodologiczne uzasadnienia konstrukcji leksykonu. Należy podkreślić, że rezultatem wydania „Leksykonu Artystów Śląska. Miasto i powiat Zielona Góra” jest ponad czterdziestoletnia kwerenda archiwalna na terenie całego Śląska, a także badanie podobnych zasobów poza prowincją, prowadzone przez Autora. Jest to praca, której nie podjął się dotąd żaden naukowiec, zarówno w okresie po II wojnie światowej jak i w okresie ją poprzedzającym. Opracowania wcześniejsze, tego typu, jak choćby prace Hintzego, tylko w bardzo niewielkim stopniu przyczyniły się do rozpoznania tematu i to zaledwie w kilku dziedzinach rzemiosła artystycznego. Rainer Sachs podjął się opracowania całokształtu działalności artystycznej na Śląsku, w tym przypadku Zielonej Góry. Należy zwrócić również uwagę na kontekst kulturowy i historyczny. Praca ma charakter nowatorski, nie tylko w obszarze literatury naukowej w Polsce, ale także niemieckiej. To pionierska praca, oparta na badaniach archiwalnych dotyczących działalności artystów i twórców sztuk plastycznych, architektury i rzemiosła artystycznego na Śląsku. Jej wartość jest wielokrotniona ze względu na wyjątkowe znaczenie dla innych badaczy oraz dla kultury naszego regionu.

Dysertacja ujęta jest bardzo rzeczowo i merytorycznie, została napisana poprawną polszczyzną. Opracowanie ma ciekawą szatę edytorską i zostało właściwie zilustrowane.

4. Uwagi końcowe

Praca doktorska Pana Rainera Sachsa została opracowana na wysokim poziomie merytorycznym i jest znakomita warsztatowo. Stanowi oryginalne opracowanie postawionego problemu oraz wykazuje rozległą wiedzę doktoranta związaną z historią

Śląska, życiem artystycznym regionu, od średniowiecza po wiek XX. Największym osiągnięciem doktoranta było opracowanie metody konstrukcji leksykonu, aby w klarowny i czytelny sposób zaprezentować najistotniejsze informacje na temat prezentowanych artystów. Jest to osiągnięcie na skalę lokalną, ale także ogólnopolską i niemiecką. Z pewnością odegra bardzo ważną rolę w procesie badań nad sztuką Śląska, ale też przyczyni się do ochrony dziedzictwa kulturowego. Uważam, że praca Pana Rainera Sachsa pod tytułem „*Leksykon Artystów Śląska, powiat zielonogórski tom 1, miasto Zielona Góra tom 2*” napisana pod kierunkiem Pana dr hab. inż. arch. Piotra Gerbera, stanowi interesującą i pożyteczną pozycję naukową i może stanowić podstawę do ubiegania się o stopień doktora nauk technicznych w dyscyplinie architektura i urbanistyka zgodnie z wymogami ustawy.

Stawiam więc wniosek o dopuszczenie Pana Rainera Sachsa do dalszych etapów postępowania oraz publicznej obrony.

Po pozytywnym ich przejściu postuluję wyróżnienie pracy i skierowanie jej do nagrody.

dr hab. Jerzy Ilkosz